

NAHİV İLMİNDE TELİF GELENEĞİ*

Mehmet Nezir ESİN**

Özet

İslam'ın yeryüzüne yayılmasıyla birlikte Müslüman Araplar diğer milletlere karışmış; belli bir zaman geçtikten sonra fasih Arapça'da "lahn" denilen dil hataları ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu hatalar devam ettiği takdirde dini metinlerin yanlış yorumlanmasına yol açacağından endişe eden Müslüman âlimler ve devlet idarecileri birtakım arayışlara girmiş ve Arapça gramerinin temelini oluşturan bir takım genel kaideleri belirlemişlerdir. Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayan çabalar kısa sürede olgunluk kazanmış ve nihayetinde Sîbeveyhî (ö. 180/796) ile birlikte sistematik hale gelmiştir. Bu çalışmanın amacı nahiv ilminin doğuşunu, gelişimini, ortaya çıkışını etkileyen faktörler ve bu ilimde ortaya çıkan ekolleri inceleyip tanıtımını yapmaktır. Özellikle nahiv ilminde telif geleneği, bu ilimdeki metin, şerh, haşiye ve ta'likat olgusu ve bunları ortaya çıkaran sebepler ele alınıp bu gibi eserlerin telifine nasıl başladığını, bunların nasıl geliştiğini, tarihsel sürecin nasıl işlendiğini ve hangi aşamalardan geçtiğini ve bu telifat yazarlarının en meşhurlarının kimler olduklarını araştırıp okuyucuların hizmetine sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Nahiv, Metin, Şerh, Haşiye.

---

* Bu çalışma Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, 2018 yılında tamamlanan "Zeynelabidin Çiçek ve el-Mesâilu'l-Maksûde Adlı Eseri" adlı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

** Öğr. Gör., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Gaziantep. seydam.21@hotmail.com

WRITING TRADITION IN NAHIV SCIENCE

Abstract

With the spread of Islam to the earth, Muslim Arabs mingled with other nations; After a certain period of time, language errors called "lahn" appeared in fasih Arabic. The Muslim scholars and state administrators, who are worried that these mistakes will lead to the misinterpretation of religious texts if they continue, have searched for a team and determined a number of general rules that form the basis of the Arabic grammar. The efforts that started with Abu'l-Esved ed-Duelî (d. 69/688) gained maturity in a short time and eventually became systematic with Sibeveyhî (d. 180/796). The purpose of this study is to examine and promote the factors affecting the birth, development and emergence of the prophetic science and the schools that emerged in this science. Especially in the tradition of copyright, the text, annotation, postscript and ta'likat, and the reasons that reveal them, and how these works started to be copyrighted, how they developed, how their historical process was processed and what stages they passed and who are the most famous of these royalty writers. to research and present to readers.

Keywords: Arabic language, Nahiv, Text, Commentary, Hashiye.

Giriş

Cahiliye döneminden bugüne kadar ulaşan edebi mahsuller, Arap dilinin cahiliye döneminden beri işlenmiş ve gelişmiş bir dil olduğunu göstermektedir.¹ Ancak bu dönemde yazı geleneğinden çok semâ (işitme) geleneğinin yaygın oluşu, Arapların çoğunun bedevî bir hayat yaşamaları ve diğer milletlerden uzak olmaları gibi nedenlerden dolayı herhangi bir gramer çalışmasına ihtiyaç duyulmamıştır.²

Arap dili ile ilgili çalışmalar, İslamiyet'in doğuşu ile birlikte yaygınlaşan yazı geleneğinden sonra ortaya çıkmıştır. Nitekim İslam'ın zuhuru ile Kur'an ve hadislerin yazılması, ayet ve hadislerdeki garip kelimelerin bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklanması, Hz. Peygamberin vefatından sonra sahabeden bazılarının Kur'an ve hadisi anlamak için Arap şiiirine başvurması ve İbn Abbas gibi bazı müfessir sahabelerin Kur'an ve hadisteki garip kelimeleri açıklayıcı çalışmalara yönelmesi gibi faaliyetler, Arap dili gramerinin temelini oluşturmuştur.³

Pek çok insanın Kur'an'ı yanlış bir telaffuzla okuduğu fark edilir edilmez, halka bir tür rehber kitap temininin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in sözlü olarak sadece Araplar arasında yayılmayıp, ortaya çıkışının ilk on yılından itibaren çok sayıda Arap olmayan kimseler tarafından da benimsenmesi, durumu daha acil hale getirmiştir.⁴ Bunun üzerine dilciler, Kur'an'ın kitap haline getirilmesinden belli bir süre sonra dil çalışmalarına başlamış, gerek Kur'an-ı Kerim'den gerekse bedevi Araplardan henüz bozulmamış saf ve duru Arapçayı öğrenmek ve bunlardan dil kuralları çıkarmak için

¹ Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, *Arap Dili Tarihi*, Erzurum 2001, s.2; Şevkî Dayf, *el-Medarisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Me'arif, Kahire 1968, s.11-12.

² Nihat Tari, *Teftâzânî ve Sâdîni Adlı Şerhi*,(Dicle Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015.

³ Muhammed Tantavî, *Neş'etu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, 2.Baskı, *Daru'l-Mearif, Kahire, bty.*, s. 13-14.

⁴ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Rahmi Er, Azmi Yüksel (çev.) İmaj Yayınlar, Ankara 1993, s.72.

çok zorlu yolculuklar yapmışlardır. Yaptıkları bu meşakkatli yolculuklar sonucu elde ettikleri malzemeyi gramer çalışmalarında kaynak olarak kullanmışlardır.⁵

Nahiv İlminin Doğuşu ve Gelişimi

1. Nahiv İlminin Doğuşu

“*Nahiv*” sözlükte “*yönelmek, izini takip etmek*” gibi anlamlara gelir. ⁶ Terim olarak ise “*i’râb ve binâ yönünden kelimenin sonunun bilinmesine yarayan kurallar ilmi*” demektir⁷

Nahiv ilminin doğuşu hakkında farklı rivayetler olsa da hicri birinci asrın ikinci yarısında Ebu’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688-689) tarafından kurulduğu kabul edilmektedir.⁸ Onu nahiv ilmine ilk yönlendiren ve teşvik edenin Hz. Ali (ö. 40/660-661) olduğuna dair rivayetler vardır. Bu rivayetlerde Hz. Ali’nin Ebu’l-Esved’e Arapların acemlerle karışması sonucu dillerindeki bozukluktan şikâyet ettiği, bunu gidermek için de not şeklinde kısa bir metin bıraktığı geçmektedir. Söz konusu rivayetlere göre Hz. Ali, Ebu’l-Esved’e bu notu verir ve ona şöyle der: “*Ûnhu haze’n-nehve*” (Bunu örnek al). Ed-Düelî de gramerle ilgili bu bilgileri öğrencileriyle paylaşır ve böylece Arap gramerinin temeli atılmış olur. İsimlendirmenin de Hz. Ali’nin bu sözünden geldiği söylenmektedir.⁹

Nahvin esaslarının bizzat Hz. Ali tarafından tespit edildiğine dair rivayetler de vardır. Buna göre o, “*Kelamın tamamı isim, fiil ve harftir; isim müsemmadan haber veren, fiil kendisiyle haber verilen,*

⁵ Tantavî, *Neş’etu’n-Nahv ve Târîhu Eşheri’n-Nuhât*, s.18.

⁶ İsmail Durmuş, “*Nahiv*”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c.32, s.300.

⁷ Muhammed el-Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, İstanbul, bty., s.3.

⁸ İbnu’n-Nedim, *el-Fihrist*, (nşr. Rızâ Teceddüd), byy., bty., s.61.

⁹ Şahin Şimşek, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri*, İlahiyat Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2019, s.30; Muhammed b. Ebî Sa’id el-Enbarî, *Nuzhetu’l-Elibbâ’ fî Tabakâti’l-Udebâ*, (nşr. M. Ebu’l-Fadl İbrahîm), Kahire 1998, s.18; Abduh er-Racihî, *Durûsun fî Kutubi’n-Nahv*, Beyrut, 1975, s.9.

harf ise bir mana ifade eden şeydir” cümlesini yazarak ed-Düelî’ye verir ve buna ilavelerde bulunmasını söyler. Ed-Düelî (ö. 67/688)de “bab” adı altında yazdığı her konuyu Hz. Ali’ye arz eder.¹⁰ Bir başka rivayette de Hz. Ali’nin ona, fâilin merfu, mef’ulun mansûb, muzâfun ileyhın de mecrur olduğunu söylediği belirtilir.¹¹ Ancak Hz. Ali’nin siyasi çalkantılarla yoğun biçimde meşgul olması sebebiyle sadece yol, yöntem göstermekle yetinmesi ve bizzat telif işine girişmemiş olması daha makul görünmektedir.¹²

1.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkışını Etkileyen Faktörler

Nahiv ilminin ortaya çıkışını etkileyen faktörler dinî, edebî ve sosyal olmak üzere üç başlık altında ele alınabilir.

1.1.1. Dinî Faktör

Bazı Müslümanlar tarafından Kur’an-ı Kerim’in hatalı okunması sebebiyle zamanın âlimleri ve yöneticileri bu konuya el atmak ve bu hataların önüne geçmek için bazı tedbirler almışlardır.

Kur’an’ın yanlış okunmasıyla ilgili rivayet şu şekildedir: Hz. Ömer zamanında bedevilerden biri sahabeye gelerek kendisine Kur’an öğretmesini istemiş, bunun üzerine sahabe ona Tevbe suresini öğretmiş fakat surenin (أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ) (*Allah ve Peygamberi ortaklardan uzaktır*)¹³ ayetindeki (ورسوله) kelimesini merfu‘ (ötreli) okuyacağına (ورسوله) şeklinde mecrur (esreli) okumuş ve ayetin manası (haşa) “Allah, müşriklerden ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’den beridir” şeklinde anlaşılmıştır. Bunun üzerine bedevi de bu olumsuz manayı düşünerek: “*Allah gerçekten Resulünden beri midir? Eğer Allah Resulünden beraat etmişse, ben haydi haydi beraat*

¹⁰ Muhammed Tantavi, *Neş’etu’n-Nahv ve Târihu Eşheri’n-Nuhât*, Kahire, 1412/1991, s. 16-17.

¹¹ İbnu’l-Enbarî, a.g.e., s.4-5; Goldziher, a.g.e.,s. 72-73.

¹² Şimşek, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri*, s.32; Durmuş, “*Nahiv*”, DİA, c.32, s.302.

¹³ Tevbe, 9/3.

ederim” demiştir. Hadiseyi duyan Hz. Ömer bedeviyi çağırılmış ve olayı sormuştur. Bedevi de olayı olduğu gibi anlatmış, bunun üzerine Hz. Ömer ayetin böyle olmadığını ifade ederek doğrusunu öğretmiştir. Bu olaydan sonra Hz. Ömer insanlara Kur’an öğretecek kimselerin dil alanında bilgili olmalarını şart koşturmuştur.¹⁴

1.1.2. Edebî Faktör

Hem çölde yaşayan bedevilerin konuşmalarında hem de genel anlamda şiir, hitabet ve vaazlarda kullanılan dilde i‘raba dikkat edilmesi; ayrıca panayırarda düzenlenen şiir yarışmalarında da şiirlerin edebî açıdan değerlendirilmesi vb. olgular nahiv çalışmalarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹⁵

1.1.3. Toplumsal Faktör

Şehirlerde Araplarla birlikte Arap olmayan unsurlar da yaşadığı için Arapça konuşmada lahn¹⁶ denilen dilsel hatalar ortaya çıkmıştır. Nahiv ilminin doğuşuna sebep olarak gösterilen lahn ile ilgili birçok rivayet vardır.

Nitekim asrısaadette Hz. Peygamberin huzurunda sahabeden birisinin dilde hata yaptığını ve bunun üzerine Allah Resulünün: “*Kardeşiniz yanıldı onu irşâd ediniz*” dediğini görmekteyiz.¹⁷ Öte yandan Hz. Ömer, ok atışı talimi yapıp isabet ettirmeyen gençlerin yanından geçerken başarısızlıklarından dolayı onları kınayarak onlara “*Fena atıyorsunuz*” der. Onlar da kendisine (نحن قوم متعلمين) “*Biz*

¹⁴ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Kahire 1967, c. I, s. 24; el-Enbarî, a.g.e., s.18; Abdulvahid b. Ali el-Halebî, *Meratibu’n-Nahviyyîn*, nşr., Muhammed İbrahim, Kahire, bty., s. 5; Said el-Afganî, *Min Târîhi’n-Nahv*, Dâru’l-Fikr, Beyrut bty., s.8.

¹⁵ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî Târîhi’n-Nehvi’l-‘Arabî*, Beyrut 1979, s.19; Mehmet Edip Çağmar, *Halefu’l-Ahmer ve Mukaddime fî’n-Nahv Adh Eseri*, Ankara 2006, s.16.

¹⁶ (لحن - يلحن) fiilinden mastar olan lahn, “konuşmada dil bilgisi, ‘irab açısından hatalar yapma” anlamına gelir.

¹⁷el-Efğanî, *Min tarih’in-Nahv*, s.7.

(henüz) öğrenmekte olan bir topluluğuz” diyerek (متعلمين)kelimesini “vav” yerine “ya” ile ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer bu hatalarına dikkat çekerek “Allah’a yemin ederim ki konuşmanızdaki hatanız bana, kötü ve isabetsiz atışınızdan daha çok tesir etti” demiştir.¹⁸

1.2. Nahiv İlminde Ekoller

Yukarıda sözü edilen başlıca faktörlerden dolayı müstakil bir bilim dalı olarak nahiv ilminin serüveni başlamıştır. Ancak birçok ilim dalında olduğu gibi bu ilimde de görüş ayrılıklarından ötürü zamanla bir takım farklı ekoller ortaya çıkmıştır. Özellikle Basra ve Kûfe ekolleri bu alanda öncü olmuşlardır. Bu ekoller çıkış sırasına göre şu şekilde ele alınabilir:

1.2.1. Basra Ekolü (Basriyyûn)

İlk dilcilerin yetiştiği Basra şehrine nispetle Basriyyûn ismini alan bu ekol, ilk dil çalışmasını yapan ve aynı zamanda nahvin kurucusu olarak kabul edilen ekoldür. Ayrıca dil çalışmalarının burada başlamış olması bu şehrin, yabancı kültür, düşünce ve Yunan felsefesi ile Aristo mantığıyla olan ilişkisinin ileri düzeyde olmasında etkili olmuştur.¹⁹

Basra ekolünün çalışmaları kıyas ve sema‘a (duyum) dayanır. Bu ekol kural, kaide ve hükümlerle ilgili tahlilleri ileriye taşımıştır. Cahiliye dönemindeki Ukaz panayırını andıran Mirbed Panayırının Basra’da bulunması, Arap dilini fasih konuşan bedevilerin çöle yakın bir şehir olan Basra’da toplanmaları gibi sebeplerden dolayı Basralı dil bilimcileri, titizlikle seçtikleri bedevî Arapların fasih lehçelerini esas alıp, dile ait genel kuralları koymuşlar. Ayrıca bu kurallara

¹⁸ Yakut, el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, Beyrut, bty., c. I, s. 67; Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1995, s.191.

¹⁹ Dayf, *el-Medârisu ‘n-Nahviyye*, s.20.

uymayan şekilleri şaz kabul ederek, onlar için ayrıca kural koymayı gerek görmemişlerdir.²⁰

Basra nahiv ekolünün kurucusu, nahiv ilminin temelini de koymuş olan Ebu'l-Esved ed-Düelî'dir.²¹ Ed-Düelî, bu ekolün ilk hocası olarak, pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan en meşhurları Andese b. Ma'dan ve Yahya b. Ma'mer'dir (ö. 129/746)

1.2.2. Kûfe Nahiv Ekolü (Kûfiyyûn)

Bu ekolün başlangıç tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bilindiği kadarıyla önceleri Basra Nahiv Ekolünden faydalanarak yetişen ve hicri II. Yüzyıl sonlarında ayrı bir grup oluşturan Kûfe Nahiv Ekolü, rekabet duygusu etkisiyle gayretli bir çalışma içine girmiştir.²² Ancak burada asıl ekolleşme Ali b. Hamza el-Kisâf (ö. 189/804) ve Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ile olmuştur. Bu iki büyük âlim, nahiv ilminin esas ve usullerini koymuş ve Kûfe ekolünün Basra ekolünden bağımsız bir ekol olmasında büyük rol oynamışlardır.²³

Basra Nahiv Ekolü ile Kûfe Nahiv Ekolü birbirlerinden farklı metotlar izlemişlerdir. Her iki ekolün çalışmaları kıyas ve sema'a (duyum) dayanmakla beraber, Basra Nahiv Ekolü, sema' konusunda fesahatlerine güvenilen çöl Araplarından rivayetler yapıp bu konuda titizlik gösterirken, Kûfe Nahiv Ekolü bu konuda mütesahhil davranmıştır. Sema'daki bu genişlik kıyasın uygulanmasına da yansımıştır.²⁴

Bu iki ekolün bazı ıstılahları da birbirinden farklı kullandıklarını görmekteyiz. Örneğin Basralılar ismi fail terimini kullanırken, Kûfeliler bunun yerine fi'l-i daim terimini

²⁰ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn" DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c.5, s.118.

²¹ Durmuş, "Nahiv" DİA, c.32, s.304.

²² Hulusi Kılıç, "Kûfiyyun", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c.26, s.345.

²³ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s.154.

²⁴ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s.163-164.

kullanmışlardır. Kûfeliler, zamir yerine kinaye ve mekni, şe'n zamiri yerine ismi meçhûl, fasıl zamiri yerine ismi 'ımâd ve temyiz yerine tefsir terimini kullanmışlardır. Kûfelilerin kullandıkları bu terimlerin hepsi zamanla ortadan kalkmış ancak onların kullandıkları atf-ı nesak ve na't terimleri kullanılmaya devam edilmiştir.²⁵

İki ekol arasındaki ihtilafı ele alan en meşhur ve kapsamlı eser, hiç şüphesiz Ebû'l-Berekat Abdurrahman el-Enbarî (ö. 577/1181-2)'nin yazmış olduğu *el-İnsaf fî Mesâili'l-Hilaf Beyne'n-Nahviyyin el-Basriyyin ve'l Kûfiyyin* adlı eserdir. el-Enbarî eserinde bu iki ekol arasında ihtilafı olan 121 meseleyi ele alıp incelemiştir.²⁶

1.2.3. Bağdat Nahiv Ekolü

Hicri II. Asırdan itibaren Bağdat'ın devletin merkezi olup başkent yapıldıktan sonra bir bakıma ilmin merkezi de Bağdat'a taşınmış oldu. Ardından bu ilim merkezinde nahiv alanında yeni bir ekol (Bağdat Nahiv Ekolü) oluşmaya başladı.

Bu ekol Basra ve Kûfe ekollerine ait görüşlerden seçim yapma metodunu benimsemiştir. Bağdat Nahiv Ekolüne bağlı dilciler arasında iki farklı yönelim vardır: Basra Nahiv Ekolüne eğilim gösteren dilcilerin gösterdiği akım ve Kûfe Nahiv Ekolüne ait görüşlere eğilim gösteren dilcilerin oluşturduğu akım. Bazı dil bilimcileri ise her iki nahiv ekolünü uzlaştırıp birleştirici bir metot izlemişlerdir.²⁷

Bağdat Nahiv Ekolü, başlangıçta Basra ve Kûfe ekollerinin yöntemini benimseyen bir ekol iken zamanla gelişti ve dördüncü asrın başlarından itibaren uzlaştırıcı bir yaklaşım içine girip, bu iki ekolün görüşlerini birleştirerek, her iki ekolden farklı üçüncü bir ekol haline geldi.²⁸

²⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s.166-167.

²⁶ Hulusi Kılıç, "*el-İnsaf*", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c.22, s.320.

²⁷ Hadîce el-Hadisî, *el-Medarisu'n-Nahviyye*, Daru'l-Emel, Ürdün 2001, s.219.

²⁸ er-Râcihî, *Durûs fî Kutubi'n-Nahv*, s.105.

Bu ekolün meşhur âlimleri İbn Keysân (ö. 299/912), Ebû Mûsa el-Hâmîd (ö. 305/917), Ebu Bekir Muhammed b. Kâsım el- Enbârî (ö. 328/940), İbnu's-Serrâc (ö. 316/929), ez- Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû 'Ali el- Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî'dir. (ö. 392/1001)²⁹

1.2.4. Endülüs Nahiv Ekolü

Endülüs Ekolü hicri III. Asrın sonlarına doğru Bağdat Nahiv Ekolü'nden sonra kurulmuştur. Bu ekolde Bağdat Ekolünde olduğu gibi Basra ve Kûfe ekollerinden birine bağlılık yoktur. Genelde kendilerine özgü bağımsız görüşler ortaya atmışlardır. Aynı zamanda özgün görüşler ortaya koyan dil bilimcileri de vardır.

Endülüslü ilk dil bilimci, Doğuya gidip el-Kisâî ve el-Ferrâ'ya öğrenci olan ardından Endülüs'e dönüp burada vefatına kadar ders veren Cûdî b. Osman el-Mevrûrî'dir.(ö. 198/813) el-Mevrûrî Kûfelilerin kitaplarını Endülüs'e getiren ilk kişidir.³⁰ Böylece Endülüs'te ilk nahiv çalışmaları başlamıştır.

1.2.5. Mısır Nahiv Ekolü

Bu ekole mensup dil bilimcileri Endülüslüler gibi kendilerine özgü prensiplere sahip bağımsız bir ekol kuramamışlardır. Çalışmalarında genelde Bağdat Nahiv Ekolünün metodu olan tercih metodunu benimsemişlerdir. Dolayısıyla Basra ve Kûfe ekollerini takip etmişlerdir. Önceki dil bilimcilere bazen katılmış bazen de muhalefet etmiş ve bu görüşler içerisinde tercihlerde bulunmuşlardır.

İlk Mısırlı nahivci Vellâd b. Muhammed et-Temîmî'dir. (ö. 263/876) Öyle ki ez-Zübeydî onun hakkında: “*Temîmî gelmeden önce Mısır'da nahiv adına fazla bir şey yoktu.*” demiştir.³¹ Et-Temimî'den sonra Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (ö. 289/902) ve Muhammed b.

²⁹ Ali Nâsîf en-Necrâ, *Târihu'n-Nahv*, Kahire, bty., s.39-41.

³⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s.289.

³¹ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s.328.

Vellâd (ö. 298/910) Mısır'da hicrî III. asır nahivcilerinin başında gelir.³²

2. Nahiv İlminde Telif Geleneği

Eski nahiv kitaplarının yazılış gayesi, yazarın ulaştığı nahvi bilgileri kayıt altına almasından ibaretti. Daha sonra nahivciler konuları etraflıca inceleyip bir konu hakkında o konu ile uzaktan yakından ilgisi bulunan bütün konuları incelemeyi arzuladılar, ta ki nahiv ilmi ortaya çıktı, konuları geliştiren meseleleri tamamlandı. Öyle ki biri çıkıp da tespit edilen meselelere ilavede bulunmak istese ilave edebilecek bir konu bulamazdı. Bu meyanda yapabileceği tek şey ya öncekilerin yazmış olduğu bir eseri şerh etmek, anlaşılması zor olan bölümlerini izah etmek, nahivciler arasında sonradan ortaya çıkan ihtilaflara değinmek veya değinmiş oldukları illet, şahit ve tevillere yer vermek olacaktır.³³

Bunun neticesinde telifatlar arttı, nahiv konuları dallanıp budaklandı, ihtilaflı konular arttı, akli illet ve teviller de çeşitlendi. Bütün bu olup bitenler konuların ihtisar edilip daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yönelik çalışmalar yürüten üçüncü bir fırkanın ortaya çıkmasına neden oldu. Bu fırka hicri yedinci yüzyılda yaygınlaşan manzum metinler yazmaya başladı. Nahiv alanında yazılan manzumların yaygın olması bu manzum eserlere yazılan şerh sayısının da çoğalmasına vesile oldu. Ardından duruma göre bu şerhler üzerine yazılan haşiye ve takrirler ortaya çıktı.³⁴

³² Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s.328.

³³ Şahin Şimşek, *Modern Dönemde Pratik ve Pedagojik Olarak Arap Gramerini Kolaylaştırma Çalışmaları*, Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), c.6, sy.11, Bahar 2018; Abdullah b. 'Uveykil es-Selmî, "*el-Mutûn ve's-Şurûh ve 'l-Havâşî ve't-Takrîrat fi't-Te'lîfi'n- Nahvî*", el- Ahmediyye IV, Dubey 1999, s.245-273.

³⁴ es-Selmî, "*Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî*", s. 245-273.

2.1. Metin, Şerh, Haşiyeler ve Talikât

2.1.1. Metin

Metin: Herhangi bir ilim dalı ile ilgili temel ilkelerin yer aldığı, detayların ve zaruri olmayan örneklerin yer almadığı küçük risalelerdir.³⁵

Metinlerin şerh ve haşiyelerden evvel ortaya çıktığı aşikâr bir durumdur. Çünkü bütün bunlar metin üzerine yapılan çalışmalardır. Metin başlangıcı için bir tarih koyacak olursak metnin iki kısma ayrıldığı hususuna dikkati çekmemiz gerekir: Manzum metin, Mensur metin. Her iki metin grubunun ortak noktası kısa olması, detaylardan hâli olması, mezhebi ihtilaflara nadiren değinmesi ve zaruri durumlar dışında örneklere yer vermemesidir.

2.1.2. Manzum Metin (Şiir)

Sözlükte “dizmek, ipe inci dizmek” anlamındaki nazm kelimesi genellikle şiir ve şiir telifi için kullanılsa da his ve hayal boyutu olmayıp yalnız vezin ve kafiye unsurlarını taşıyan didaktik şiir türüne verilen addır. Bu sebeple İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) “*Elfiyye*” şairi değil “*Elfiyye*” nâzımı diye nitelendirilir.³⁶

Manzum metin Araplarda ilk kez bilgi ve kültür düzeyleri yükselip eğitime yöneldiklerinde sahip oldukları bilgi birikimini koruyacak ve sonraki nesillere aktaracak özel bir tasnif türüne ihtiyaç duymaları ile başladı. Araplar bunu sağlamak için ilk başta şiiri kullandılar çünkü şiir hem ezberi kolay hem de Arapların çok iyi olduğu bir alandı.³⁷ Araştırmacılardan biri der ki: Hicri ikinci yüz yılda ortaya çıkan şiir türlerinden birisi de eğitim maksatlı şiir türleridir. Bu tür şiirlerde şair herhangi bir ilim dalı ile ilgili konuları ezberi kolay olsun diye nazmeder. Böyle bir nazım türünün ortaya

³⁵es-Selmî, “*Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî*”,s. 245-273.

³⁶ Durmuş, “*Şiir*”, DİA, c.11, s.530.

³⁷ Muhammed Mustafa Hedâre, *İtticahatu's-Şi'ri'l-Arabî fi'l-Karni's-Sâni'l-Hicriyyi*, Daru'l Mearif, Kahire 1963, s.354.

çıkması hicri ikinci yüz yılda bilgi ve kültür düzeyinin yükselmesi, eğitim ve öğretime olan ilginin artmasına paraleldir. Daha öncesinden eğitim maksatlı şiir türünün ortaya çıkmaması da aynı gerekçedendir.³⁸

Diğer bir araştırmacı da Arap dilinde ortaya çıkan ilk şiirlerin eğitsel şiirler olduğunu, ‘el-Accac ve oğlu Ru’be’nin urcûzelerinin de eğitsel şiir grubuna dâhil olduğunu söyler. Nitekim bu şiirler garip lafızlar ve nadir kalıplar ihtiva etmesinden dolayı ravilere kolaylık sağlaması açısından doğrudan dil eğitimine yönelik yazılmış şiirlerdir.³⁹

Zamanla manzumeler birbiri ardına ortaya çıktı ve nihayet Memluklar döneminde zirveye ulaştı. Bu devirde nahiv ilmi dâhil, bütün ilim alanlarına dair manzumeler yazıldı. Nazımlar öğrenciye ihtiyaç duyduğu anda gerekli bilgilerin hatırlanması kolay olsun diye manzum eserlere yöneldiler. Bu devirde yazılan manzumelere İbn Mâlik (ö. 672/1274)’in “الكافية الشافية” ile “الخلاصة الالفية” adlı iki uzun manzumesi, Şatıbî (ö. 790/1388)’nin kıraat alanında yazdığı manzumesi örnek verilebilir.⁴⁰

Nahiv ilminde ilk manzum eser hicri 170 senesinde vefat eden Halil bin Ahmed el-Ferahidî’ye (ö. 173/789) ait olduğu söylenir. Hicri 180 senesinde vefat eden Halefu’l-Ahmer (180/796) şöyle demiş: Nesak harfleri beş tanedir. Bunlara atıf harfleri de denilir. Bu harfleri Halil b. Ahmed Nahiv ilminde yazdığı kasidesinde şöyle zikreder:

³⁸ Hedare, *İtticahatu’s-Şi’ri’l-Arebî fi’l-Karni’s-Sani’l-Hicriyyi*, s.354.

³⁹ Şevki Dayf, *et-Tetavuru ve’t-Tecdîd fi’s-Şi’ri’l-Emevî*, Daru’l Mearif, Kahire bty., s.280-282; es-Selmî, “*Fi’t-Te’lîfi’n-Nahvî*”, s.245-273.

⁴⁰es-Selmî, “*Fi’t-Te’lîfi’n-Nahvî*” s.245-273.

فانسق وصل بالواو قولك كله   وبلا وثم وأو فليست تصعب
الفاء ناسقة كذلك   وسبيلها رحب المذاهب مشعب⁴¹
عندنا

Halefu'l-Ahmer'in itibarı ve güvenilirliği bir yana bu kasidenin Halil b. Ahmed'e aidiyeti şüpheli olsa bile bu kasidenin nahiv ilminin ilk dönemi olan hicri II. asırda yaşayan Halef tarafından nakledilmesi bunun erken dönemde bu alanda yazılmış ilk manzum olduğu bir gerçektir ve nahivde yazılan ilk beyit olması için de yeterlidir.⁴²

Hicri 370 senesinde vefat eden Ahmed b. Mansur el-Yeşkurî nahiv alanında 2910 beyitlik bir urcûze kaleme almıştır. Örneğin el-Yeşkurî bazı kelimelerin vezinlerini şu şekilde açıklamıştır:

والوزن في الغزاة والرماة   في الأصل عند جملة الرواة
فُعلة ليس لها نظير   في سالم من شأنه الظهور
وآخرون فيه قالوا فُعلة كما تقول في الصحيح جملة⁴³

Daha sonra el-Harîrî (ö. 516/1122) 375 beyitlik *Milhetu'l-İ'rab* ve *Sünhetu'l-Âdab* adlı metni yazdı. *Milhetu'l-İ'rab* şu beyitlerle başlamaktadır.⁴⁴

أقول من بعد افتتاح القول بحمد ذي الطول شديد الحو
يا سائلني عن الكلام المنتظم حداً ونوعاً وإلى كم ينقسم
اسمع هديت الرشد ما أقول وافهمه فهم من له معقول
حد الكلام ما أفاد المستمع نحو: سعى زيد وعمرو متبع

⁴¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fî İlmi'n-Nahvi*, (thk. İzzuddin et-Tenûhî), Dımaşk 1961, s.85-86.

⁴² el-Ahmer *Mukaddime*, s.86; es-Selmî, "Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî", s. 245-273.

⁴³ Celaluddin es-Suyutî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, (Tahkik: Taha Said) byy., Kahire 1975, c.1, s.121.

⁴⁴ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutûbi ve'l- Funûn*, Mektebetu'l-Mutenebbî, Beyrut bty., c.2, s.1817.

Bu eser günümüzde müderrisler tarafından her ne kadar İbn Mâlik'in *Elfiye*'si kadar rağbet görmese de Harîrî (*Milhetu'l-İ'rab*'ın müellifi), İbn Mâlik, Süyûtî ve Remlî gibi birçok âlim bu metin üzerine şerhler yazmışlardır.⁴⁵

Daha sonra nahiv ilminde nazım olarak yazılan eserler çoğaldı ve hicri VII. asırda en üst seviyesine ulaştı. O dönemde en çok göze çarpanlar; İbn Mu'tî, İbnu'l-Hâcib ve İbn Mâlik gibi âlimlerdir. Daha sonra Necmüddin el-Hazravî (ö. 663/1265), Şihabuddin Ebî Şâme el-Mısrî (ö. 665/1267), Ebu Hayyân el-Endilûsî (ö. 745 h.), İbn'ül-Verdî (ö. 749/1348), Şihâbuddin b. 'Arbeşah ed-Dımaşkî (ö. 854/1450) ve Celaluddin es-Suyûtî gibi birçok dilci bu alanda manzum olarak eser verdiler.⁴⁶

Bu alanda yazılan eserlere baktığımızda daha çok recez bahrinin⁴⁷ kullanıldığını görürüz. Çünkü recez bahrinin hem kullanılması daha kolay hem de kulağa daha hoş geliyor.

2.1.3. Nesir Metin

Nesir sözlükte; "saçmak, dağıtmak, sözü çoğaltmak" anlamında mastar ve "nazım dışında düzenlenmiş söz" anlamında isimdir. Nesrin zıttı nazımdır. Nazımda kelimeler, inci taneleri gibi belirli bir ölçü ve kurala göre ipe dizilmiş bir gerdanlık gibiyken nesirde kelimeler, böyle bir dizim kuralına tabi olmadan dağınık haldeki incileri temsil eder.⁴⁸ Ayrıca belli kurallara bağlı bulunan nazma göre daha çok olması münasebetiyle nesir, içindeki "çoğaltmak" manasıyla da ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte nesirde de edebi güzelliği sağlayan dizim kuralları geçerlidir. Bu sebeple

⁴⁵ Celaluddin es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakati'l-Luğeviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tahkik: Muhammed Ebi'l-Fadl İbrahim) Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, Mısır 1964, c.1, s.531.

⁴⁶es-Selmî, "*Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî*",s.245-273

⁴⁷ Recez bahri: iki defa müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün, şeklinde kullanılan beyit türüdür.

⁴⁸ İsmail Durmuş, "*Nesir*", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c.33, s.6-7.

günlük hayatta kullanılan özensiz söz ve yazılarla çeşitli bilim dallarında kullanılan dil, edebi değer ifade eden nesir türünden sayılmaz.⁴⁹

Nahiv ilminde metinler manzum olduğu gibi mensûr olarak da yazılmıştır. Bu ilimde ilk yazılan nesir metne baktığımızda bunun da manzum metin gibi hicri II. Asırda yazıldığını görüyoruz. Bu alandaki ilk eseri “*Mukaddimetü'n-Nahv*” ismiyle Halef b. Hayyan el-Ahmer el-Basrî (ö. 180/796) yazmıştır.⁵⁰ Bundan anlaşılıyor ki nahiv ilminde ilk manzum ve mensur metinler aynı dönemde yazılmıştır. Çünkü ilk manzum metni yazan Halil b. Ahmed ile ilk mensur metni yazan Halef b. Hayyan arasında sadece on sene olduğu müşahede edilmiştir.

2.1.4. Şerh

Şerh lügatte; “eti kesmek; bir şeyi genişletip açmak, sözün örtülü kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” demektir.⁵¹ İstılahta ise Şerh: Metinlerde kapalı ve mücmel olan bölümleri izah maksadıyla yapılan çalışmalardır. Uzun ve kısa arası kolay ve zor arası bir konumdadır. Veciz ifadelerin yanı sıra orta düzeyli ve basit ifadelerde yer alır. Bu bağlamda şerh, geçmişten gelen bir telif türü biçiminde ortaya çıkmıştır.⁵²

Şerhler bir ilim dalında ünlü olmuş genellikle kısa metinler üzerine yazılan, bunlardaki kapalı ve zor ifadelerin açıklandığı, yarım bırakılan hususların tamamlandığı, yanlışlıklara işaret edildiği ve misallerin çoğaltıldığı eserlerdir. Lakin Sîbeveyhî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* 'ive İbnu's-Serrâc'ın (ö. 316/928) *el-Usûl* 'ü gibi kitaplar geniş hacimli olmalarına rağmen, önemleri, zor veya anlaşılmayan

⁴⁹ Durmuş, “*Nesir*”, DİA, s. 6-7.

⁵⁰ Çağmar, *Halefu'l-Ahmer ve Mukaddime fi'n-Nahv Adli Eseri*, s.56.

⁵¹ Muhammed b. Mukrim b. Manzûr el-İfrîkî, *Lisân'ul-'Arab*, 3.baskı, Daru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, bty, c.4, s. 2228; Heyet, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Mısır, 2004, s.477.

⁵² Sedat Şensoy, “*Şerh*” DİA, İstanbul 2010, c.38, s. 555.

kısımlarının bulunmasından dolayı bunlar hakkında da şerhler kaleme alınmıştır.⁵³

Şerh yazarları genellikle metin müelliflerinden farklı kişiler olmalarıyla beraber bazı metin müelliflerinin kendi eserlerine şerh yazdığı da görünmüştür. Örneğin İbn Hişâm, *Şuzûru'z-Zeheb* ve *Katru'n-Nedâ* adlı eserlerine şerh yazmıştır. Ayrıca şerh üzerine şerhlerin de yazıldığı görünmüştür. Ancak genelde şerhlerle ilgili yapılan açıklama, eleştiri ve ilave tarzı notlardan oluşan kitaplar haşiye diye adlandırılmıştır.

Şerhler genellikle bir eserin tamamını açıklamak maksadıyla kaleme alınır. Ancak Zamehşeri'nin *el-Keşşâf*'ı gibi bazı eserlerin yalnız önemli görülen mukaddimelerinin şerh edildiği de görülmüştür.⁵⁴ Kâtip Çelebi, eser yazmanın amaçlarını yedi madde halinde özetlerken muğlak kalmış hususları açıklama ve eserdeki hataları düzeltme türlerine de yer vermiştir.⁵⁵

Aslında her yazar eserini şerhe ihtiyaç kalmadan anlaşılması için kaleme aldığı halde daha çok üç sebeple şerh yazmaya ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Birincisi; eserin yazarı anlama, yetenek ve birikiminin seviyesi çerçevesinde incelediği mevzuyu kendince kifayetli bir hacimde yazsa da her okuyucu aynı düzeyde olmadığından eserin şerhine ihtiyaç duyulur. İkincisi; başka bir bilgi alanına girmesi dolayısıyla bazı belli başlı bilgilerin zikredilmemesi, bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya bazı hükümlerin gerekçelerinin zikredilmemesidir. Üçüncüsü eserde yoruma muhtaç veya değişmeceli terimlerin kullanılmasıdır. Öte yandan bazı eserlerde

⁵³ Şahin Şimşek, *Klasik Nahivlerde Cümle Çeşitleri*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c.11, sy.60, 2018; Şensoy, “Şerh” DİA, c.38, s. 555.

⁵⁴ İsmail Durmuş, “Mukaddime” DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c.31, s.116; Şensoy, “Şerh” DİA, c.38, s.556.

⁵⁵ Şensoy, “Şerh” DİA, c.38, s.556.

görülen kusur ve eksikliklerin giderilmesi de şerh yazmayı zorunlu kılar.⁵⁶

Yukarıda belirttiğimiz gibi şerh, İslami ilimlerde önemli bir yere sahiptir. Ancak hem eski hem de yeni dönemlerde bazı eleştirilerden de nasibini almıştır. Şerhlerde, maksat ve muhtevasından çok kelimelere değer verildiği, konuların lüzumsuz uzatmalarla daha da zor anlaşılır duruma getirildiği gibi eleştiriler bir yana, şerhlerde icra edilen metodun karışık, üslûbun ise metinden daha zor olduğu ve çoğunlukla ilme ekstra katkı sağlamadığı gibi iddialar ortaya atılmıştır. Buna karşılık şerhlerde var olan karmaşık ve zorlukların genellikle araştırılan konulardaki derinleşmeden ötürü meydana geldiği söylenmiştir.⁵⁷

Âlimlerin çetin konuları anlama ve şerh etme maharetleriyle diğer insanlardan ayrıldıkları, bunun değil kusur sayılması, bir üstünlük meziyeti sayılması gerektiği belirtilmiştir. Şerhlerin bir kısmının karmaşık olması ve faydasız bilgilerle doldurulması gibi iddialar bütün şerhler için doğru olmadığı gibi buna benzer kitap yazma yönteminin dönemin gerektirdikleri ve o dönemki ilim anlayışından meydana geldiği, değerlendirmeye tabi tutulurken tarihî bağlamının görmezden gelinmemesi gerektiği de üzerine basa basa vurgulanmıştır.⁵⁸

Şerh ve haşiye grubuna giren eserler zannedildiği gibi sadece okurken başvuru metninin sorunlarını çözmez; bu, onların benimsedikleri denklemlerin en alt düzeylerden sadece bir tanesidir. Özellikle şerhlerin yüklendikleri asıl görev, metninin sorunlarını gidermek üzerinden konusu olan metni, dili ve okumak isteyen

⁵⁶ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutûbi ve'l-Funûn*, c.1, s.35-37.

⁵⁷ Şensoy, “şerh”, *DİA*, c.38, 556-558.

⁵⁸ Şensoy, “şerh”, *DİA*, c.38, s.556-558.

öğrenciyi yukarılara çıkarması, bunun için ona yol göstermesi hatta onu buna zorlamasıdır diyebiliriz.⁵⁹

Şekil açısından baktığımızda şerhlerin üç kısma ayrıldığını görmekteyiz:

a) Metnin başında (قال) “kale” (قوله) “kavluhû”, şerhin başında ise (أقول) “ekulu” ifadelerinin yer aldığı şerhlerdir. Bu şerhlerde metin bazen noksansız, bazen de şerh içinde geçtiği için kısmen verilir.⁶⁰

b) (قوله) “kavluhû” ifadesiyle metnin yalnızca şerhe konu olan kısmının verildiği çalışmalardır. Bu tür şerhlerde bazen metin eksiksiz bir şekilde hamîşte, sayfa başında veya satır aralarında verilir.⁶¹

c) Metin ve şerhin yekdiğerine katıldığı şerhlerdir. Müteahhir dönemdeki şerhlerin çoğu bu şekildedir. Bu türden eserlerin yazma nüshalarında metne (م) “mim” (metin) veya (ص) “sad” (nass) harfleriyle, şerhe de (ش) “şin” (şerh) harfiyle işaret edilebilir. Bazen de metnin üzerine çizgi koyma şekliyle şerhten ayırt edilir. Ancak bunların yanlış ve karıştırmaya çok müsait olduğu belirtilir.⁶²

Bu tür kitaplarda metinle şerhin yekdiğerinden ayrılması için sonraki dönemlerde metnin ayrıç içine yazılması, metin ve şerhlerin farklı tipteki harflerle dizilmesi gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bazen de metinler sayfanın üst kısmına, şerhler ise sayfanın alt kısmına yazılır.

İslam edebiyatında zengin bir miras oluşturan şerh türü eserler Arap dili ve belagatı alanında büyük miktarlara varmıştır. Günümüze kadar gelen en eski Arap grameri çalışması Sîbeveyhî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseridir. Ayrıca eserdeki şiir istîşâdları üzerine çok

⁵⁹ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, (Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not) Dergah Yay., İstanbul 2011, s.27.

⁶⁰ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutûbi ve'l- Funûn*, c.1, s.37; Şensoy, “şerh”, DİA, c.38, s.556-558.

⁶¹ Şensoy, “şerh”, DİA, c.38, s.556-558; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.37.

⁶² Şensoy, “şerh”, DİA, c.38, s.556-558; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c.1, s.37.

sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Mâzinî, Ebu Ömer el-Cermî, Ebu Hatim es-Sicistanî, Ebu İshak ez-Zeccâc, Ahfeş el-Asgar, İbnu's-Serrâc, Ebu Ca'fer en-Nehhâs, Ebu Saîd es-Sîrâfî, Rummanî, Yusuf b. Hasan es-Sîrâfî, Hatîb el-İskafî, Ebu'l-'Ala el-Maarî, İbnu'l-Bâziş, Zemahşerî ve Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'nin şerhleri sayılabilir.⁶³

Öte yandan yukarıda metin bölümünde zikrettiğimiz İbn Mâlik'in nahiv ilminde manzum eseri *el-Elfiyye* üzerine de çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bunlardan yaygın olanları İbn Mâlik'in oğlu İbn'un-Nazım'ın *ed-Dûrretu'l-Mûdiyye*, Ebû Hayyan el-Endelûsî'nin *Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelfim 'ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, İbn Hişam'ın *Evdehu'l-Mesalik*, Bahaeddin İbn 'Akil'in *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, Nureddin el-Ûşmunî'nin *Menhecu's-Sâlik*, Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-Mardiyye* ve Ahmed b. Zeynî Dahlan'ın *el-Ezharu'z-Zeyniyye'sidir*.⁶⁴

İbn'ul-Hacib'in nahiv ilmine dair muhtasar eseri *el-Kafiye* üzerine de çoğu Arapça, bir kısmı Türkçe ve Farsça olmak üzere 150 kadar şerh kaleme alınmıştır. Bunların en yaygın olanları bizzat müellifin *Şerhu'l-Kafiye*, Radî el-Esterabadî'nin *Şerhu'l-Kafiye*, Abdurrahman el-Camî'nin *el-Fevaidu'd-Diyaiyye*, Bedreddin İbn Cemâa'nın *etTuhfe 'ale'l-Kâfiye* ve Seyyid Şerîf el-Cürcanî'nin *Şerhu'l-Kafiye'sidir*.⁶⁵

2.1.5. Haşiye ve Ta'likât

Haşiye lügatte; "doldurmak; gereğinden çok söz söylemek veya yazmak söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve

⁶³ Şensoy, "şerh", DİA, c.38, s.556-558.

⁶⁴ Şensoy, "şerh", DİA, c.38, s.556-558; Kortantamer, "Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", s. 3; es-Selmî, "Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî", s.245-273.

⁶⁵ es-Selmî, "Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî", s.245-273; Şensoy, "şerh", DİA, c.38, s.556-558

yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk” demektir. Çoğulu haşiyât ve havâşî’dir.⁶⁶

İstilahta ise; “sayfa boşluklarına eklenen açıklayıcı ve tamamlayıcı malumatı içeren not” manasında olup hamîş kelimesiyle eş anlamlıdır.⁶⁷

Genellikle kısa yazılmış yaygın bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan haşiyeler hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen ayet, hadis, özel ad ve şiir gibi hususlarla alakalı olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir. Ancak bu açıklamalar genellikle metinden uzun olur. Şerh ise yukarıda da değindiğimiz gibi, metnin tamamına dair daha geniş açıklamaları ihtiva eden kitaplar için kullanılır. Fakat özellikle hicri VIII Yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil kitaplara haşiyeye de denilmiş ve sözcük bu manada teknik bir ifade haline gelmiştir. Bunlara haşiyeye adı verilmesinin nedeni, şerh edilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan ilavelerin sadece boşlukları doldurma biçiminde önemsiz ekler olduğu biçimindeki düşüncedir.⁶⁸

Çoğulu ta’likat olan ta’lik ve ta’lika kelimeleri de “iliştirme; iliştirilen nesne ve ilave edilen not” manasında olup, istilahta haşiyeye amacıyla yapılan ekleri ve açıklamaları ifade eder.⁶⁹ Fakat tafsilât içeren haşiyelere ta’lik ismini verenler olduğu gibi ta’liki, bir eserin bazı kısımlarının düzeltilmesi veya açıklaması yahut daha fazla bilgilendirmek amacıyla eklenmiş olan düşünceler ve haşiyeye göre daha özel ve önemli açıklamalar diye anlayanlar da vardır. Ancak buna rağmen şerh ve haşiyeye niteliğindeki çalışmalara da alçak gönüllülük amacıyla ta’lik denildiği görülür. Nitekim Azîmâbadî, Ebu

⁶⁶ Seyyid Muhammed Murtedâ el-Huseynî, *Tacu'l-Arus*, "hşv", "hşy" md.leri, Muessesetu'l-Kuveyt li't-Takaddumi'l-İlmî, Kuveyt 2001, c.37, s.430-436.

⁶⁷ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “*Haşiyeye*” DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1997, c.16, s.419-420.

⁶⁸ Topuzoğlu, “*Haşiyeye*” DİA, c.16, s.419-420.

⁶⁹ Muhammed Halil el-Başa, *el-Kafi*, Şirketu'l-Matbû'ât, byy. 1999, "talik" md.

Dâvud'un *es-Sünen*'ine yazdığı 'Avnu'l-Ma'bud adlı on dört ciltlik şerhe *Ta'lik* adını vermiştir.⁷⁰

Gerek şerh olsun gerekse haşiye olsun kelimelerin tefsiri ve ta'likatı gibi, açıklanmasına gerek duyulan metinler için söz konusudur. Fakat bunlar, üzerine yazıldıkları metinlerin anlaşılmasını kısımlarını açıklamak için olduğu gibi gerçekte kapalı olmayan konuyu daha çok açığa kavuşturmak, o konuda okuyucuyu daha ziyade aydınlatmak gayesiyle de yapılır. Bundan dolayı bazı basılmış kitaplarda (Sa'dinî gibi) metin sayfa kenarlarında, haşiye ise daha geniş olduğu için orta kısımda yazılmıştır.

El yazma ve matbaaya verilen eserlerde satır aralarına yazılan kısa notlara ta'likat denildiği gibi haşiye de denilir. Bu konuda genel bir kural bulunmamaktadır. Ancak, örneğin metinde karışıklığa sebep olan zamirin merciini göstermek, bazı sözcüklerin manasını açıklamak veya dil bilgisi bakımından cümle içindeki bağıntısını belirtmek (i'rab) için üzerlerine işaret olarak bir rakam ya da bir sembol konulur. Daha sonra sayfa kenarında aynı sembol altında gerekli açıklamalar yapılırsa bu tür eserlere de ta'likat adı verilir. Haşiye türü kitaplarda ise metinden çok şerhteki bazı zor ve muğlak ifadeleri açıklama, tamamlayıcı malumat verme ve bazen eleştirme amacı taşıyan çalışmalardır. Bu tür ilavelerin daha çok ders kitabı olarak okutulan eserler üzerinde yapıldığına bakarak bunların hoca veya öğrencilere ait ders notlarının düzenlenmesi neticesinde meydana geldiği söylenebilir.⁷¹

Arap gramerinde haşiye türü çalışmaların çoğunlukla ders kitabı olarak okutulan muhtasar eserler üzerinde yoğunlaştığı görülür. Başta İbnu'l-Hacib'in *el-Kafiye'si* ile İbn Mâlik'in *el-Elfiyye'si* olmak üzere İbn Hişam'ın *Katru'n-Neda* ve Şuzûru'z-Zeheb'i, Cürcanî ve

⁷⁰ Topuzoğlu, "Haşiye" DİA, c.16, s.420.

⁷¹ Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", Dergâh, VII/76, s.13.

Birgivi'nin 'Avâmilleri, İbn Acurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'si gibi nahiv kitaplarının şerhleri üzerine yazılmış yüzlerce haşiye bulunmaktadır.

Öte yandan bunlar arasında çok önemli haşiyeler üzerine yeni haşiyelerin de yazıldığı görülmüştür. Örneğin İbnü'I-Hacib'in *el-Kâfiye*'sinin Abdurrahman el-Camî (ö. 898/1492) tarafından yazılmış şerhi olan *el-Fevâdidu'd-Diyâiyye* üzerine Abdulgafûr el-Larî (ö. 912/1506) haşiye yazmış. Bunun üzerine de Abdülhakim es-Siyalkûtî (ö. 1067/1656) ve İbrahim el-Me'mûnî (ö. 1079/1668) gibi dildiler haşiye yazmışlardır.

Nahiv ilminde Haşiyenin ne zaman başladığına dair bir tarih vermek gerekiyorsa, bu ilim dalında haşiyenin hicri VIII. Yüzyılda başladığını söyleyebiliriz. Bu dalda ilk eseri, İbn Hişam'ın *Muğni'l-Lebib*'i üzerine haşiye yazan İbnü's-Sâiğ ile meşhur olan Muhammed b. Abdurrahman'dır. (Ö. 776 h.)⁷² Ondan sonra âlimler şerhler üzerine haşiyeler yazmaya başladılar. Bu âlimlerden Muhammed b. Ebubekir b. Abdülaziz (ö. 819 h.)'in birçok haşiyesi vardır. Örneğin; *Şerhu't-Tevdîh*, *Muğn'il-Lebib*, *Elfiyeti İbn Mâlik* ve Çârperdi'nin *Şafiye* metni için yazdığı şerh üzerine kaleme aldığı haşiyeleri bunlardandır. Ardından Şimûnî ismiyle şöhret bulan Ahmet b. Takyeddin (ö. 872 h.) *el-Musannif Mine'l-Kelam ala Muğni İbn Hişam* adıyla *Muğni* üzerine haşiye yazdı.⁷³

2.1.6. Metin, Şerh, Haşiye ve Ta'likât'ın Yazılma Sebepleri

a) Kolaylaştırma; kaidelerin iyi bir şekilde öğrenilmesi, kolay ezberlenmesi, kolay hatırlanması ve iyice yerleşmesi için. Bir ilimde genel olarak bilgiyi az ve öz bir şekilde toplayan metnin varlığı, o ilmin usul ve kaidelerinin daha çabuk ezberlenmesi demektir.

b) Kayıt altına alma; ilmi doğru ve eksiksiz bir şekilde kayıt altına almak. Bunu yapabilmek için anayasa kitapçıklarında olduğu gibi kısa ama her şeyi içine alabilecek seviyede olması gerekir.

⁷²es-Selmî, "Fi't-Te'lifi'n-Nahvî", s.245-273.

⁷³es-Selmî, "Fi't-Te'lifi'n-Nahvî", s.245-273.

c) Kaybolmaktan koruma; özellikle Bağdat yağmalandıktan sonra o dönem İslam âlimleri, kayıp olan kitapları telafi etmek istemişlerdir. Endülüs'te Müslümanların başına gelen felaketlerden sonra âlimler, değişik konulardaki ilimleri toplamaya ve kaybolmaktan kurtarmaya çaba gösterdiler.

d) O dönemlerde özellikle ana eksenin kaybolmaması için daha çok, az ve öz olan metinlere ağırlık verilmiştir. Şerhler ve haşiyeler ise daha çok huzurlu ortamlarda ve öğrencilerin daha iyi anlamaları için yazılmışlar.

Burada son olarak şunu söyleyebiliriz; telif geleneğindeki bu çok renklilik son dönemlerde yaşandı. Çünkü bu dönemde yazar, içtihat eden âlimlerin olduğu dönemden sonra geldi ve onlardan kocaman ve tam bir kültürü miras aldı. Müteahhir âlimler ne zaman ki bunun farkına vardılar yanlarında bir ilmi fazlalık olmadığını anladılar.⁷⁴

Sonuç

Fetih hareketleri neticesinde farklı milletlerin İslam dinine girmesiyle Arap olmayan Müslümanların sayısı bir hayli çoğalmış, sosyal birlikteliğin doğal bir sonucu olarak Arap olanlar ile olmayanlar bir arada yaşamaya başlamışlardır. Hal böyle olunca da Arapça'da "lahn" denilen dil hataları ortaya çıkmıştır. Bu hatalar, Arapça olan Kur'an-ı Kerimin hatalı okunmasına, dolayısıyla hatalı anlamlandırılmasına sebebiyet verdiğiinden dini birtakım problemler teşkil ettiği gibi belagati ve fesahati ile meşhur olan Arapça'nın edebî yönüne hâlel gelmesine de neden oluyordu.

Adı geçen problemlere neden olan bu dil hatalarını bertaraf etmek üzere Arap diline hâkim olan âlimler, paçayı sıvamış ve bunun için bir uğraşı içerisine girmişlerdir. İlk olarak Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayan bu çabalar kısa sürede olgunluk kazanmış ve Sîbeveyhî (ö. 180/796) ile birlikte sistematik bir hale gelerek Nahiv

⁷⁴es-Selmî, "Fi't-Te'lîfi'n-Nahvî", s. 245-273.

adı altında müstakil bir ilim dalı hüviyetine kavuşmuştur. Bunun tabii bir gereği olarak da ilgili alanda farklı ekoller ortaya çıkmış ve sayısızca eserler kaleme alınmıştır.

Nahiv ilminde teşekkül etmiş olan ekollerin başlıca olanları Basra ve Kûfe ekolleri olup bunların dışında Bağdat, Endülüs ve Mısır ekolleri de vardır. Ne var ki Basra ve Kûfenin dışındaki ekollerin özgün birer ekol olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Zira bunlar daha çok alanda temel sayılan bu iki ekolün farklı yansımalarıdır. Bir diğer ifade ile bunlar, Basra ve Kûfe ekollerinin anlayış farklılığından kaynaklan değişik tezahürleridir.

Nahiv alanındaki eserler, genel itibariyle metin, şerh ve haşiye olmak üzere üç farklı yöntemle yazılmışlardır. Bunlar içerisinde ilk ortaya çıkan, metin yöntemi olup metinler, herhangi bir ilim dalı ile ilgili temel ilkelerin yer aldığı, detayların ve zaruri olmayan örneklerin yer almadığı küçük risalelerdir. Metinler de kendi içerisinde manzum ve mensur metinler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Manzum metinler, şiir tarzında nazmedilmiş olan metinlerdir. Mensur metinler ise şiirsel bir yönü olmayan düz yazıdan ibaret olan metinlerdir.

Şerhler, genellikle bir ilim dalında ün kazanmış kısa metinler üzerine yazılmış olan ve onlardaki kapalı ve zor ifadelerin açıklandığı, yarım bırakılan hususların tamamlandığı, yanlışlıklara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir. Şerh yazarları genellikle metnin müelliflerinden farklı kişiler olmakla beraber bazı metin müelliflerinin kendi eserlerine şerh yazdığı da söz konusu olmuştur. Ayrıca şerhler, genellikle bir eserin tamamını açıklamak maksadıyla kaleme alınmışlardır. Ancak bazı metinlerin sadece önemli görülen yerlerini açıklamak üzere kaleme alınan şerhler de olmuştur.

Haşiye ise, sayfa boşluklarına eklenen açıklayıcı ve tamamlayıcı malumatı içeren not şeklinde tanımlanmıştır. Haşiyeler, genellikle kısa yazılmış metinlerin şerhleri üzerine yapılmışlardır.

Bu üç yöntemin dışında bir de ta'likat denilen bir yöntem vardır ki bu, daha çok belli bir sistematik takip edilmeden haşiye amacıyla yapılan ekleri ve açıklamaları ifade eder.

Kaynakça

- Afgânî, Said, *min Târîhi 'n-Nahv*, Dâru'l-fikr, Beyrut bty..
- Ahmer, Halef, *Mukaddime fî İlmi'n-Nahv*,(thk. İzzuddin et-Tenûhî), Dımaşk 1961.
- Anay, Harun, “*Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?*”, Dergâh, VII/76, İstanbul 1996.
- Başa, Muhammed Halil, *el-Kafi*, Şirketu'l-Matbû'ât, byy. 1999,“talik” md.
- Çağmar, Mehmet Edip, *Halefu'l-Ahmer ve Mukaddime fi'n-Nahv Adlı Eseri*, Ankara 2006.
- Çelebi, Katip, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutubi ve'l- Funûn*,II, Mektebetu'l-Mutenebbî, Beyrut bty..
- Dayf, Şevkî, *et-Tatevvuru ve 't-Tecdid fî 'ş-Şiri'l-Emevî*, Daru'l Mearif, Kahire bty.
- Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1995.
- , *Arap Edebiyatı Tarihi-1*, Fenomen Yayınları, 2. Baskı, Erzurum 2012.
- , Selami Bakırcı, *Arap Dili Tarihi*, Erzurum 2001.
- Durmuş, İsmail, “Nahiv”, DİA, TDV Yayınları, c.31, İstanbul 2006.
- , “Nesir”, DİA, TDV Yayınları, c.33, İstanbul 2010.
- ,“Mukaddime”, DİA, TDV Yayınları, c.31, İstanbul 2006.
- , “Şiir”, DİA, TDV Yayınları, c.39, İstanbul 2010.
- Enbarî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*,(nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahîm), Kahire 1998.

- Ergin, Mehmet Cevat, “*el-Ukberî ve el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ’râb’ı*” (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2002.
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara 1993.
- Habeşî, Abdullah Muhammed, *Cami ‘u’ş-Şurûh ve’l-Havâşî*, Ebu-Zabi 2004.
- Hadisî, Hadîce, *el-Medarisu’n-Nahviyye*, Daru’l-Emel, Ürdün 2001.
- Halebî, Abdulvahid b. Ali, *Meratibu’n-Nahviyyîn*, nşr., Muhammed İbrahim, Kahire bty..
- Hamevî, Yakut, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, Beyrut bty..
- Hedâre, Muhammed Mustafa, *İtticâhâtu’ş-Şi’ri’l-Arebî fi’l-Karni’s-Sâni’l-Hicriyyi*, Daru’l Mearif, Kahire, 1963.
- Heyet, *el-Mû‘cemu’l-Vasît*, Daru’l-Umran, 1985.
- Hulvânî, Muhammed Hayr, *el-Mufasssal fî Tarihi’n-Nahvi’l-Arabî*, Beyrut 1979.
- Huseynî, Seyyid Muhammed Murtedâ, *Tacu’l-‘Arus*, “hşv”,”hşy” md.leri, Muessesetu’l-Kuveyt li’t-Takaddumi’l-İlmî, c.37, Kuveyt 2001.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Camâluddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu’l-‘Arab*,(nşr. Emîn M. Abdulvahhâb-M.Sâdik el-‘Ubeydî), Dâru’l-Sâdır, Dâru’l-İhyâû’t-Turâsi’l-Arabî, VII, Beyrut, 1996,
- İbn Nedim, *el-Fihrist*,(nşr. Rızâ Teceddüd), byy., bty.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz* (Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not) Dergâh, İstanbul 2011.
- Kılıç, Hulusi, “Basriyyûn”, DİA, TDV Yayınları, c.7, İstanbul 2006.
- , “el-İnsaf”, DİA, TDV Yayınları, c.22, İstanbul 2000.

- , “Kûfiyyun”, DİA, TDV Yayınları, c.26, İstanbul 2006.
- Kortantamer, Tunca, “*Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi*”, TDEAD, sy. 8, 1994.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Cami’li Ahkâmi’l-Kur’ân*, c.1, Kahire 1967.
- Meylânî, Muhammed, *Şerhu’l-Muğnî*, İstanbul, bty..
- Necrâ, Ali Nâsıf, *Târihu’n-Nahv*, Kahire bty.
- Racihî, Abduh, *Durûs fî Kutubi’n-Nahv*, Beyrut 1975.
- Selmî, Abdullah b. ‘Uveykil, “*el-Mutûn ve’s-Şurûh ve’l-Havâşî ve’t-Takrîrat fî’t-Te’lîfi’n-Nahvî*”, el-Ahmediyye IV, Dubey 1999.
- Suyutî Celaluddin, *Buğyetu’l-Vi’at fî Tabakati’l-Luğeviyyin ve’n-Nuhât*, (Tahkik: Muhammed Ebi’l-Fadl İbrahim) Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, Mısır 1964.
- , *el-Eşbah ve’n-Nezâir fî’n-Nahv*, (Tahkik: Taha Said) byy., c.1, Kahire 1975.
- Şensoy, Sedat, “şerh”, DİA, TDV Yayınları, c.38, İstanbul 2010.
- Şimşek, Şahin, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri*, İlahiyat Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2019.
- , *Klasik Nahivcilerde Cümle Çeşitleri*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c.11, sy.60, 2018.
- , *Modern Dönemde Pratik ve Pedagojik Olarak Arap Gramerini Kolaylaştırma Çalışmaları*, Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), c.6, sy.11, Bahar 2018.
- Tantavî, Muhammed, *Neş’etu’n-Nahv ve Tarihu Eşheri’n-Nuhât*, Kahire 1991.

Tari, Nihat, *Teftâzânî ve Sâdîni Adlı Şerhi*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “*Haşiyeye*” DİA, TDV Yayınları, c.16, İstanbul 1997.